

KONCEPCJA EUROPY ŚRODKOWEJ W KONTEKSTACH SŁOWIAŃSKO-WĘGIERSKICH

MILOŠ ZELENKA¹
(Czeskie Budziejowice)

Słowa kluczowe: Europa Środkowa, węgierska komparatystyka, historia literatury słowiańskiej, S. Eckhardt, G. Konrád

Keywords: Central Europe, Hungarian Comparative Studies, Slavic Literary History, S. Eckhardt, G. Konrád

Abstrakt: Miloš Zelenka, KONCEPCJA EUROPY ŚRODKOWEJ W KONTEKSTACH SŁOWIAŃSKO-WĘGIERSKICH. „PORÓWNANIA” 9, 2011, Vol. IX, ss. 115–123. ISSN 1733-165X. Artykuł traktuje o węgierskiej koncepcji Europy Środkowej i wskazuje na kilka związków słowiańsko-węgierskich. Idea Wielkich Węgier, obejmujących także Słowację, służyła jako pozytywny przykład koegzystencji różnych narodowości w ramach wieloetnicznego państwa węgierskiego. W kontekście badań literackich komparatyści węgierscy podnosili pytanie o Europę Środkową jako problem naukowy. (S. Eckhardt, G.M. Vajda, G. Hegedüs, G. Kemény, J. Hankiss, etc.). W latach osiemdziesiątych koncepcja Europy Środkowej została wskrzeszona przez intelektualistów, przede wszystkim przez dysydentów i pisarzy z ówczesnej Czechosłowacji, Polski i Węgier. Obok eseju M. Kundery pt. *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* (1983) przede wszystkim G. Konrád w swojej *Antipolitik. Mitteleuropäischer Meditationen* (1985) połączył tożsamość środkowoeuropejską ze sceptycyzmem i ironią, jak również z jej kulturową i polityczną przynależnością do Zachodu.

Abstract: Miloš Zelenka, THE CONCEPT OF CENTRAL EUROPE IN THE HUNGARIAN-SLAVIC CONTEXT. „PORÓWNANIA” 9, 2011, Vol. IX, pp. 115–123. ISSN 1733-165X. The paper deals with the Hungarian conception of central Europe and indicates some Hungarian-Slavic relationships. The idea of great Hungary, which also included Slovakia, served as a positive example of coexistence of various nationalities within the multiethnic Hungarian state. In the context of literary studies, Hungarian comparatists have raised the question of central Europe as a scientific problem (S. Eckhardt, G.M. Vajda, G. Hegedüs, G. Kemény, J. Hankiss, etc.). In the

---

¹ Correspondence Address: zelenka@pf.jcu.cz

1980s, the concept of central Europe was revived by the intellectuals, mostly the dissidents and writers from the then Czechoslovakia, Poland and Hungary. Alongside M. Kundera's essay *The Tragedy of Central Europe* (1984), it was especially G. Konrád who in his *Antipolitik. Mitteleuropäischer Meditationen* (1985) associated the central European identity with scepticism and irony as well as with its cultural and political belonging to the West.

Europa Środkowa jako przestrzeń w ujęciu kulturowym i geograficznym, ale także jako swego rodzaju przecięcie dróg między Wschodem i Zachodem, zawsze odznaczała się zmienną pozycją niestabilnych centrów i peryferii. Cechuje ją specyficzne przenikanie się etnosów i kultur, religii oraz ideologii². Wynikające z bliskości terytorialnej stałe „dotykane się” kultur prowadziło do zintensyfikowania komunikacji i wymiany dóbr kultury, ale także do kolizji oraz konfliktów tradycji artystycznych i poetyk, norm i konwencji³. Metonimiczna motywacja owej komunikacji, która wypływa raczej z „sąsiedzkiego” kontaktu niż z genetycznego pokrewieństwa języków, może przywodzić na myśl nie tylko proces interkulturowości⁴, mający swe korzenie w zróżnicowanych preferencjach i oczekiwaniach recepcyjnych⁵, ale i w próbie postulowania i kodyfikacji mitu literackiej jedności różnorodnych kompleksów czy systemów najczęściej Europy Zachodniej i jej grecko-lacińskich źródeł. Roszczący sobie prawo do hegemonii i uniwersalizmu charakter owego paradygmatu, oparty na wyobrażeniu „wielkich”, „rozwinętych”, „wpływowych” literatur narodowych, utrzymywały historiograficzne modele z ostatnich dwóch wieków. Na skutek „etnocentrycznej” ideologii kodyfikowany był w nich mit zachodnioeuropejskiej literackiej jedności i ich wspólnych podwalin, ale jednocześnie nie była brana pod uwagę „inność” tzw. literatur peryferyjnych i odmienności ich korzeni⁶. Paradoksalnie właśnie Europa Środkowa, złożona z „małych”, rozdzielonych na części literackich wspólnot i lokalnych centrów lub – inaczej mówiąc – zmiennych kompleksów literackich, które przekraczały wąsko pojęte zasady językowo-etniczne, rozmaitymi sposobami stawiała czoła temu mitowi: naśladowała go, ale także krytycznie negowała, starając się odnaleźć własną drogę rozwoju. Często jednak zapominano, że w procesie formowania się i kształtowania wielonarodowościowej Europy Środkowej, nieustannie zmagającej się z przewagą

² Podstawę tego artykułu stanowi moja praca *Střední Evropa v souvislostech literární a symbolické geografie*, [w:] M. Zelenka, *Střední Evropa v souvislostech literární a symbolické geografie*. Nitra 2008, s. 3–58.

³ Por. Idem, *K fenoménu středoevropských literatur – středoevropský literární prostor a jeho slovanský kontext*, [w:] *Literární věda a slavistika*. Praha 2002, s. 59–79.

⁴ Por. E. Miner, *Comparative Poetics. An Intercultural Essays on Theories of Literature*. Princeton 1990.

⁵ H.R. Jauss, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. München 1977. P. Koprda, *Jaussova recepcná estetika a interkultúrne centrizmy – medziliterárna komunikácia je otváranie sa prijímajúceho seba*. „Slovak Review” 1999, nr 8, cz. 2, s. 153–168.

⁶ F. Sinopoli, *Il mito della letteratura europea*. Roma 1999.

jednej z dwóch koncepcji (Europa Środkowa jako kompleks ojczyzn narodowych i Europa Środkowa jako kompleks regionów lub stref kulturowych), element słowiańsko-germański nie był jedynym czynnikiem rozwoju, ale istotną rolę odgrywał również element ugrofiński i żydowski. Europa Środkowa jako całość geopolityczna i kulturowa jest więc jednoznacznie przestrzenią przechodnią, wielonarodowościową, wypełnioną różnymi etnosami, rozwarstwowaną kulturowo, syntagmatycznie i paradygmatycznie polifoniczną, z punktu widzenia synchronicznego i diachronicznego.

Terminologiczny chaos w wyznaczaniu i określaniu granic Europy Środkowej panuje także w samych krajach Europy Środkowej, nie jest domeną wyłącznie zachodniej, szczególnie anglosaskiej historiografii, która ów region bardzo często łączyła z Europą Wschodnią. W kontekście czeskim debaty o fenomenie środkowo-europejskości przebiegały na tle mitu habsburskiego, wynikały z refleksji nad sensem czeskich dziejów, z przemyśleń o politycznej i kulturowej orientacji małego narodu znajdującego się w centralnej pozycji między dwoma mocarstwami (František Palacký). Jednocześnie jednak podkreślano, iż czeskie mityczne „centrum” jest kulturowo o wiele silniej związane z zachodnioeuropejskim kręgiem kulturowym niż ze wschodnią sferą rusko-bizantyjską. Podczas gdy w Polsce termin Europa Środkowa znaczeniowo pokrywał się z terminami: Europa Środkowo-Wschodnia, lub Europa Wschodnia, co było wynikiem bezpośredniego sąsiedztwa Rosji, ewentualnie Ukrainy i istnienia Rzeczypospolitej⁷, na Węgrzech czy raczej na historycznych Dolnych Węgrzech⁸, była szczególnie silna idea tzw. wielkich Węgier, obejmujących także terytorium dzisiejszej Słowacji. Idea ta miała służyć jako pozytywny przykład współżycia różnych narodowości w ramach Królestwa Węgier z granicami do 1918 roku. Czeski slawista Antonín Měšťan w swojej imagologicznej analizie przypomina, że w węgierskiej beletrystyce po I wojnie światowej widać wprawdzie próbę obiektywizacji spojrzenia na inne grupy etniczne i autorzy częściowo przyznali „maďarizační tlak na nemaďarské národy v Uhrách”⁹, ale

---

⁷ Np. O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East-Central Europe*. New York 1952; P. S. Wandycz, *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*. Praha 2002. Idea średniowiecznego państwa polskiego, w którym obok dominujących Polaków żyją w pokojowej symbiozie Ukraińcy, Białorusini i Litwini, była związana z nostalgią za mityczną Polską Sarmatów (Sarmaci byli mitycznymi przaprzodkami Polaków, a polska szlachta właśnie w nich szukała swoich korzeni) i z wpływem katolicyzmu: mesjanistyczne poczucie bycia narodem wybranym, który dostał od Boga za zadanie chronić wartości chrześcijańskiego Zachodu przed zacofanym Wschodem. Stąd wywodzi się motyw granic i przedmurza chrześcijaństwa (*antemurale christianis*), silnie eksponowany np. w polskiej literaturze barokowej.

⁸ Obejmujących terytorium dzisiejszych Węgier i części Chorwacji. (przyp. tłum.)

⁹ „Węgierski ucisk niewęgierskich narodów w Królestwie Węgier” (tłumaczenie tego i dalszych cytatów A. J.-N) A. Měšťan, *Literární obraz střední Evropy*, [w:] M. Zelenka, *Střední Evropa v souvislostech literární a symbolické geografie*, op. cit., s. 166. Pierwotnie jako: *Der mitteleuropäische Raum im den Literaturen Mitteleuropas nach 1945*. München 1992, s. 369–376. Praca pod tytułem: *Literární obraz střední*

pomimo to na swoich sąsiadów, z wyłączeniem dominującej Austrii, węgierscy prozaicy nie spoglądali z sympatią. Według Měšťana węgierscy historycy literatury w okresie międzywojennym zaczynają poważnie rozważać kwestię napisania wspólnych dziejów europejskich i środkowoeuropejskich literatur, natomiast w beletryście narodów europejskich, a także węgierskiej, „chybí myšlenka sounáležitosti v poválečné střední Evropě” a „nikde není stopy po propagování užšího politického spojení Poláků, Čechů, Slováků, Maďarů, Rakušanů, Němců itd”¹⁰. W porównaniu z Polską idea Europy Środkowej cieszyła się na Węgrzech trwałą popularnością, co znajdowało swoje odzwierciedlenie w licznych pracach: izolowana pozycja języka węgierskiego jako ugrofińskiego, znajdującego się między słowiańsko-germańskimi grupami etnicznymi, skłaniała do intensywnego badania kulturowej wyjątkowości, a tym samym i do uformowania i zrozumienia misji pośrednika w przestrzeni środkowoeuropejskiej. Podczas gdy w węgierskiej beletryście, przede wszystkim po zawarciu austriacko-węgierskiej ugody w roku 1867, odnaleźć można wyidealizowany obraz monarchii habsburskiej i silne przekonanie, że rok 1918 i obowiązujący po nim system wersalski oznacza tragedię dla przyszłego rozwoju Europy Środkowej, w dyskursie nauki o literaturze, jak już zostało wyżej wspomniane, właśnie Węgrom należy się palma pierwszeństwa w badaniu Europy Środkowej: to węgierscy badacze aplikowali problematykę Europy Środkowej jako problem naukowy do komparatystyki literackiej¹¹.

Na międzynarodowym kongresie historyków literatury w Budapeszcie w roku 1931, którego głównym tematem stały się metody badania historii literatury i możliwości jej interpretacji, wystąpił węgierski romanista Sándor Eckhard z referatem pt. *Metody a problémy srovnávací literatury v střední Evropě (Metody i problémy komparatystiky literackej w Europie Środkowej)*¹². Eckhard w duchu tieghemowskiego rozróżnienia „littérature comparée” i „littérature générale” (na tym samym kongresie Paul van Tieghem mówił o kolizji metod „historycznych” i „estetycznych”) rozumiał badanie literatury środkowoeuropejskiej jako porównawczy temat międzynarodowej historii literatury, jako logiczny przejaw literatury powszechnej, wyznaczający analogiczne tendencje rozwojowe w konkretnej przestrzeni socjokulturowej i wreszcie, jako badanie tego, jak owe tendencje przejawiały się w formie „wplywów” i „podobieństw”. Eckhardt podjął również próbę określenia wkładu węgier-

---

Europy jest przedrukowana w pracy doktorskiej A. Měšťana, *Slavistika přelomu tisíciletí: tradice a inovace v mezikulturním dialogu*. Brno 2001.

¹⁰ „w powojennej Europie Środkowej brakuje myśli o przynależności”, „nie ma nigdzie śladu propagowania bliższego politycznego sojuszu między Polakami, Czechami, Słowakami, Węgrami, Austriakami, Niemcami itd.” Ibidem, s. 169.

¹¹ G. M. Vajda, *Dejiny porovnávacieho výskumu literatúry v Maďarsku*, [w:] *Dejiny literárnej komparatistiky socialistických krajín*. Bratislava 1986, s. 231-259.

¹² S. Eckhardt; *Méthodes et problèmes de la littérature comparée dans l' Europe Centrale*. „Bulletin of the International Committee of Historical Science”, nr 14. sv. Washington 1932, s. 89-96.

skiej kultury w rozwój środkowoeuropejskiej atmosfery intelektualnej: w sposób nieco uproszczony kulturę węgierską postrzegał przede wszystkim jako pośrednika. Zwrócił również uwagę na funkcję eksportową, którą widział we wpływach realizowanych jednokierunkowo – literatura węgierska oddziaływała w monarchii habsburskiej, wyjąwszy Austrię, na wszystkich swoich „bardziej zacofanych” sąsiadów. W pojęciu Eckhardta Europa Środkowa dzieliła się na „strefy literackie” i sfery artystycznych wpływów i zapożyczeń, które „promieniście” – co odpowiadało Tieghemowskiej definicji terminu „littérature comparée”, badającej binarne zjawiska między dwoma fenomenami – rozchodziły się z dwóch punktów centralnych: z Wiednia i Budapesztu. Do teorii Eckhardta nawiązali później pełni inicjatywy węgierscy komparatyści, którzy, dzięki swojej językowej i etnicznej wyjątkowości, zawsze starali się w sposób systematyczny zwracać uwagę na wzajemne środkowoeuropejskie powiązania, przejawiające się w konkretnych literackich formach i strukturach, bez względu na determinanty rasowe czy geopolityczne (L. Sziklay, G. Hegedüs, G. Kemény, J. Hankiss ad.)¹³. Węgierski publicysta żydowskiego pochodzenia Paul Lendvai porównuje Węgrów do „najbardziej osamotnionego narodu” w Europie, a ich historię charakteryzuje jako „tisíc let vítězství v porážkách”¹⁴. Lendvai ma na myśli nie tylko wyjątkowość języka węgierskiego ze względu na jego przynależność do grupy ugrofińskiej, ale także specyficzny sposób, w jakim naród ten umiał pogodzić się z historycznymi katastrofami i przeciwnościami losu.

Węgierski historyk László Kontler – świadom dokonywanego uproszczenia – wyróżnia dwie koncepcje Europy Środkowej¹⁵: minimalistyczną i maksymalistyczną. Według koncepcji minimalistycznej jest to ostatnia „wyspa” Zachodu ze względu na wspólne struktury historyczne i wartości kulturowe. Środkowoeuropejskość staje się w tej optyce cywilizacyjnie elitarnym punktem widzenia, który pozwala spoglądać z pewną wyższością na nieco zacofane Bałkany i Rosję tj. na południową i wschodnią część Europy¹⁶. W koncepcji minimalistycznej występują opozycje binarne, o których mówi francuski filozof dekonstrukcjonista Jacques Derrida (my – oni, nasze – obce, cywilizacja – barbarzyńcy), mit centrum i peryferii, granic i końca Europy, utwierdzający dychotomiczne pojęcie Europy Środkowej. W koncepcji maksymalistycznej Europa Środkowa jest pojmowana w kategoriach przeważnie aksjologicznych, a konstrukty geograficzne są w tej koncepcji produktem ubocznym, samo istnienie środka Europy jest tym samym zachwiane i podane w wątpliwość, podobnie jak niekiedy celowe dzielenie Europy na po-

---

¹³ G. M. Vajda, op. cit., s. 241–246 i 251–259.

¹⁴ „tysiąc lat zwycięstw w porażkach” Paul Lendvai, *Tisíc let maďarského národa. Tisíc let vítězství v porážkách*. Praha 2002; zob. także: *Na černej listine. Zázitky Stredoeurópana*. Bratislava 2004.

¹⁵ L. Kontler, *Úvahy o symbolické geografii*, [w:] *Dějiny Maďarska*. Praha 2001, s. 10–11.

¹⁶ I. Dorovský, *Balkán a Mediterán*. Brno 1997.

szczególne części. Europa, a więc i jej część środkowa, jest profilowana jako zbiór idei, kształtujących się pod wpływem zmian historycznych, w większości przypadków związanych z tradycją łacińskiego chrześcijaństwa. Tradycja ta określa relacje starego kontynentu (jako całości) z sąsiednimi kontynentami, szczególnie z Azją, z której – o czym często nie pamiętamy – wywodzi się Europa. Kontler konkretyzuje tę tezę:

vedle nazírání na střední Evropu jako na utopii (...) existuje střední Evropa v objektivně analyzovatelných pojmech (...) dělba moci mezi korunou a privilegované stavy nebo řády, legálně nastolená feudální hierarchie, svobodná města a rozdílné práce mezi ně a jejich zemědělské okolí, rytířská kultura, renesanční humanismus a reformace¹⁷.

Chociaż w koncepcji maksymalistycznej Europa Środkowa nie ma precyzyjnie wyznaczonych granic i jednoznacznego kształtu, oczywiście jest, że skłania się raczej ku Zachodowi i tworzy jego integralną, choć mniej rozwiniętą część, ale pomimo to część, w której, w odróżnieniu od cywilizacji muzułmańskiej czy bizantyjskiej, wydarzył się „vývojový aspekt průniku západních struktur na východ”¹⁸. Węgierski politolog rumuńskiego pochodzenia Gusztáv Molnár wskazuje na geograficzne i historyczne zmiany w rozumieniu pojęcia „Europa Środkowa”, która w historii zawsze występowała nie jako autonomiczna politycznie całość, ale jako peryferyjna strefa graniczna cywilizacji zachodniej, rozpościerająca się na terytorium byłej rzeszy Karola Wielkiego:

Tento Karolov svet, ktorý sa (...) rozprestiera od Toulouse až po Brno, je základom Západnej Európy ako historického organizmu s jednotnou štruktúrou. A je to svet, z ktorého Maďarsko a Poľsko, tie dve stredoeurópske štáty par excellence, zostali vždy mimimo. Stredná Európa prináleží – už tisíc rokov – západnej civilizácii, ale neprínaľeží Západnej Európe chápanej ako historicko-politický, jednotne organizovaný korpus podľa Karolovho modelu¹⁹.

Jeśli wrócimy do kwestii minimalistycznego pojęcia Europy Środkowej, stwierdzimy, iż korzenie tego sposobu rozumienia regionu sięgają głęboko do cza-

¹⁷ „obok postrzegania Europy Środkowej jako utopii (...) istnieje Europa Środkowa w obiektywnych pojęciach (...) podział władzy między koronę a uprzywilejowane stany albo klasy, legalnie ustalona hierarchia feudalna, wolne miasta, inne obowiązki miast i terenów rolniczych, kultura rycerska, renesansowy humanizm i reformacja”. L. Kontler, op. cit., s. 11-12.

¹⁸ „rozwojowy aspekt przenikania zachodnich struktur na wschód”. Ibidem, s. 12.

¹⁹ „Ów świat Karola, który rozpościera się od Tuluzy aż po Brno, jest filarem Europy Zachodniej jako organizmu historycznego o jednolitej strukturze. I jest to świat, poza granicami którego znalazły się Węgry i Polska, owe dwa państwa środkowoeuropejskiej *par excellence*. Europa Środkowa należy – już tysiąc lat – do cywilizacji zachodniej, ale nie należy do Europy Zachodniej, rozumianej jako historyczno-polityczny, jednolity korpus według modelu Karola Wielkiego”. G. Molnár, *Stredná Európa medzi federalizmom a katastrofou*. „Kultúra a súčasnosť” 4. Zošity č. 9/2006. Nitra 2006, s. 168.

sów średniowiecza, kiedy Europa Środkowa oznaczała właściwie terytorium monarchii naddunajskiej, która definitywnie uformowała się w XVII wieku jako związek narodów mający za cel stawienie czoła tureckiemu niebezpieczeństwu, podobnie jak w XIX wieku monarchia habsburska miała chronić Europę przed rosyjską ekspansją na Zachód. Właśnie to podsycalo obawy przed rozpadem Austro-Węgier, postrzeganych jako czynnik stabilizujący środkowoeuropejską równowagę. W teorii koncepcję tę sformułował podczas pierwszej wojny światowej pruski militarysta Friedrich Neumann. Koncepcja ta była wynikiem niemieckiej propagandy wojennej i stawiała sobie za cel utworzenie monarchii pod dominacją Niemiec²⁰. Jeszcze pod koniec XX wieku francuski historyk i publicysta węgierskiego pochodzenia F. Fejtö ze smutkiem stwierdzał, iż rozbięcie Austro-Węgier oznaczało katastrofę dla politycznych dziejów Europy Środkowej, a konsekwencje owego rozbitcia ponosimy do dziś²¹. Oznacza to ni mniej ni więcej, że jeśli nie doszłoby do subiektywnie pojmowanego rozbitcia lub do dającego się przewidzieć rozpadu monarchii habsburskiej, nie mogłoby być mowy o Jałcie i sowietyzacji środkowoeuropejskiego regionu, o rozdzieleniu Czechosłowacji itd. Dla François Fejtö Europa Środkowa jest „symbolem ztracené příležitosti”²² przede wszystkim dlatego, iż w roku 1918 wybrani zostali nacjonaliści, a nie federalistyczny model wzajemnych relacji politycznych. Choć francuski historyk całkowicie pomija naturalne prawo małych narodów słowiańskich do samostanowienia jako logiczną konsekwencję długotrwałych procesów historycznych, państwowotwórczych i emancypacyjnych w tej przestrzeni geograficznej, względnie dokładnie udało mu się opisać kształtujące się przez stulecia i trwające do dziś poczucie świadomości środkowoeuropejskiej, powstałe na terytorium habsburskiej monarchii, swego rodzaju Środkowej Europy w pomniejszeniu, która stanowiła ekonomicznie i administracyjnie ujednolicony region, urbanizacyjnie rozwinięty i tworzący faktyczny konglomerat różnych narodów z barwną kulturą. Austro-Węgry ucieleśniały w ten sposób ideę socjokulturalnej przestrzeni z silną ponadnarodową solidarnością (ale także i nienawiścią), w której formował się typ zwany „homo habsburgiensis”, którego „sensibilita i mentalita byla jiná než u velkých národů Západu a Východu, Francouzů, Němců, Angličanů a Rusů”²³.

Warto przypomnieć, że „austriacka” Europa Środkowa była szeroko dyskutowaną kwestią również po rozpadzie Austro-Węgier. Stała się także bezpośrednim przedmiotem dyskusji, która w latach 80-tych minionego wieku rozgorzała w środowisku intelektualistów, przeważnie emigrantów i dysydentów pochodzących

---

²⁰ F. Naumann, *Mitteleuropa*. Berlin 1915.

²¹ F. Fejtö, *Rekviem za mrtvou říši. O zkáze Rakousko-Uherska*. Praha 1998, s. 6.

²² „symbolem straconej okazji”. Ibidem, s. 250.

²³ „wrażliwość i mentalność były inne niż u wielkich narodów Zachodu i Wschodu, Francuzów, Niemców, Anglików i Rosjan”. Ibidem.

z krajów Europy Środkowej: zasadniczą rolę odegrał w tym kontekście esej Milana Kundery *The Tragedy of Central Europe* (1984, na język czeski tłumaczony jako *Únos Západu*)²⁴. Podobnie autorzy tacy, jak Vaclav Havel, György Konrád czy Czesław Miłosz tematyzowali w swoich tekstach tożsamość środkowoeuropejską jako duchową tradycję negującą geopolityczny porządek po roku 1945. Europa Środkowa Milana Kundery nie jest obiektem geograficznie ustalonym i stabilnym, nie ma też konkretnych granic, ponieważ dynamiczne, historycznie zmienne wspólnoty małych narodów nigdy nie pozostawały stałe. Podobnie Vaclavowi Havlowi nie chodziło o dokładne nazwanie i zdefiniowanie Europy Środkowej, ale raczej o pokazanie siły idei, mechanizmu działania i kryteriów, przy pomocy których można scharakteryzować ów region. W pracy pt. *Anatomie jedné zdrženlivosti* (*Anatomia pewnej powściągliwości*) Havel porównuje Europę Środkową do duchowego, kulturowego i mentalnego fenomenu, który „neustále formují určité specifické historické zkušenosti”²⁵. Jako podstawowe znaki środkowoeuropejskiego psychicznego surogatu we wspólnej pamięci kulturowej podaje sceptycyzm, ironię, autoironię, do których zaliczany jest także czarny humor i połączenie w specyficzną całość komizmu i tragizmu. W różnych proporcjach wymienione „znaki” znajdują się w twórczości Franza Kafki, Jaroslava Haška, Roberta Musila albo Ludvika Vaculíka. W swej filozofii antypolitycznej polityki bliski Havlowi jest były węgierski dysydent György Konrád, który również łączy środkowoeuropejskość ze sceptycznym i autoironicznym sposobem myślenia. Dla Konráda identyfikacja z tożsamością środkowoeuropejską oznacza przede wszystkim przedłużenie i specyficzne rozwinięcie tradycji narodowej tych kultur, które podczas tysiąclecia kulturalnie i politycznie inklinowały w kierunku Zachodu, a potem, w drugiej połowie XIX wieku rozwijały się w dualistycznych Austro-Węgrzech. W argumentacji Konráda środkowoeuropejskość staje się wyrazem wspólnej świadomości, która zawsze szukała swoich korzeni w pokrewieństwie z Zachodem²⁶. Również polski pisarz, laureat literackiej Nagrody Nobla, Czesław Miłosz w zbiorze esejów pt. *Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwosci naszego wieku* (1983) oraz w eseju pt. *Central European Attitudes (Postawy Środkowoeuropejskie)* (1986) Europę Środkową przesunął na Wschód, w kierunku Estonii i Litwy – Miłosz urodził się w Szetejniach na Litwie –

²⁴ M. Kundera, *Únos Západu*. „150 000 slov“, 4, 1985, č. 10 (w tłumaczeniu na polski *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*. „Zeszyty Literackie” 1984, č. 5).

²⁵ „wciąż jest formowany przez pewne specyficzne doświadczenia historyczne” V. Havel, *Anatomie jedné zdrženlivosti*, [w:] *Do různých stran. Eseje a články z let 1983–1989*. Praha 1990, s. 74 (1985).

²⁶ G. Konrád, *Antipolitik. Mitteleuropäischer Meditationen*. Frankfurt am Main 1985; Cz. Miłosz, *Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwosciach naszego wieku*. Warszawa 1987 (oryginalnie pod tytułem *The Witness of Poetry*, 1983). Teksty te szczegółowo interpretuje Ch. Balabanová, *Stredná Európa a stredoEurópsky geografický kultúrny priestor (S prihľadnutím na interpretácie Milana Kunderu, Györgya Konráda, Václava Havla, Czesława Miłosza)*, [w:] *Hrdina v stredoEurópskych a balkánských literaturách 19. a 20. storočia*. Bratislava 2004, s. 9–19.

i linię demarkacyjną kreśli przy pomocy religijnego podziału Europy na chrześcijański obszar typu zachodniego, łacińskiego oraz wschodnie prawosławie. Europa Środkowa jest wszędzie tam, gdzie znaleźć można bezpośrednią kulturową przynależność do zachodniej antycznej cywilizacji w postaci grecko-rzymskiej spuścizny tradycji kulturowej. Tradycja ta i geograficznie, i ideowo przekracza przestrzeń monarchii habsburskiej, a co więcej obejmuje średniowieczne państwo polsko-litewskie.

Złożoność terminologii i semantyki, związanej z badaniem Europy Środkowej w pewnym stopniu wymusiła powstanie wielu pozycji bibliograficznych, niezliczonej liczby prac i tekstów, w których trudno jest nie tylko się odnaleźć, ale też szukać związków interdyscyplinarnych. Europa Środkowa realnie zmianała się w czasie i przestrzeni, horyzontalnie i wertykalnie, ale także w swojej istocie strukturalnej. Oczywiście jest, że średniowiecznego rozumienia Europy Środkowej nie można łączyć np. z romantycznym racjonalizmem XIX wieku. Podobnie cezury dwudziestowiecznej historii, jak rok 1918, 1945 czy 1989, radykalnie negowały wcześniejsze oceny specyficznego wkładu tego regionu w dziedzinę kultury, nauki czy polityki, oraz zmieniały formułowane pod jego adresem oczekiwania. W inny sposób będą postrzegać i definiować pojęcie Europy Środkowej politycy, ekonomowie, geografowie, historycy czy historycy sztuki. Trudno też będzie o porozumienie filologom i muzykologom albo architektom, w kwestii ogólnie obowiązujących rysów ideologemów środkowoeuropejskości, gdzie zaczynają się i kończą ich granice i czy w ogóle należy ów problem poruszać w dyskursie naukowym. Słoweński teoretyk literatury Janko Kos mówi o zasadniczych różnicach między pojęciami z dziedziny literaturoznawstwa, historii kultury i polityki, które najczęściej nie pokrywają się z geograficznym ujęciem Europy Środkowej²⁷. Pomimo granic Europy Środkowej – w większości przypadków manifestowanych w polityce i ideologii, przy jednoczesnym przekraczaniu ich w sferze kultury i sztuki, ale także socjologii, filozofii, w semiotyce i naukach pokrewnych – pozostaje Europa Środkowa bezspornie konstruktem intelektualnym, który przede wszystkim mówi o nas samych, tj. o źródłach naszej tożsamości i korzeniach narodowej i europejskiej cywilizacji.

---

²⁷ J. Kos, *Slovenska literatura in Srednja Evropa*. „Slavistična revija” 1990, nr 38, č. 1, s. 11–26.